

Tom powstał w związku z projektem konserwacji grobowców wykonanych przez Abrahama Ostrzegę na cmentarzu żydowskim w Warszawie, realizowanym przez Fundację Dziedzictwa Kulturowego, oraz towarzyszącą mu wystawą w Zachęcie – Narodowej Galerii Sztuki, w której postać rzeźbiarza była „obecna poprzez dzieła współczesnych artystów z różnych generacji i działających w rozmaitych mediach”¹, takich jak Hubert Czerepok, Małgorzata Niedzielko, Katarzyna Rotkiewicz-Szumski i Krzysztof Wojciechowski. Zaproszeni do udziału w wystawie „zmierzyli się z dziełem rzeźbiarza i jego historią, interpretując interesujące dla nich wątki”².

Projekt konserwatorski i wystawa stworzyły możliwość organizacji przez Polski Instytut Studiów nad Sztuką Świata i Zachętę – Narodową Galerię Sztuki konferencji „Wokół życia i twórczości Abrahama Ostrzegi” (il. 1), która odbyła się 2 marca 2017 r. Była to pierwsza w Polsce konferencja poświęcona nie tylko Ostrzedze, lecz także rzeźbie żydowskiej w Warszawie (i Polsce) oraz problemom życia artystycznego stolicy i Białegostoku (pomnik Ludwika Zamenhoffa). Po uzupełnieniu tomu o inne teksty zdecydowano się na zmianę tytułu z konferencyjnego na: „Abraham Ostrzega i żydowskie środowisko artystyczne”.

Dzieje nowoczesnej rzeźby żydowskiej w Polsce dopiero niedawno stały się przedmiotem zainteresowania. Publikacja Agnieszki Chrzanowskiej o metaloplastyce³, artykuł Renaty Piątkowskiej o Józefie Gabowiczu⁴, monografia Tamary Sztymy dotycząca twórczości Henryka Glicensteina⁵, wreszcie poświęcone rzeźbiarzom strony syntetycznego opracowania

Il. 1 Abraham Ostrzega, fot. z *Czy wiesz, kto to jest?*, red. Stanisław Łoza, Warszawa 1938

dziejów malarstwa i rzeźby Żydów polskich, wydanego przez autora niniejszego wstępu⁶, to ważniejsze pozycje z niewielkiej polskiej bibliografii.

Dzieje żydowskiej rzeźby na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej mają tradycję sięgającą czynnych od połowy XIX w. lwowskich złotników i grawerów – Dawida Korkesa (zm. około 1870), Tobiasza Kohna (zm. po 1896), Salomona Dornhelma (zm. 1888) i jego synów Barucha (1853–1928), Jakuba i Szymona (Symchego). W końcu XIX w. Kohn i najważniejszy w tym środowisku Baruch Dornhelm wystawiali

1 Zob. Miś (opr.), *Abraham Ostrzega – projekt*, w niniejszym tomie.

2 Miś (opr.), *Abraham Ostrzega – projekt*.

3 Chrzanowska (2005).

4 Piątkowska (2007).

5 Sztyma-Knasiecka (2008).

6 Malinowski (2000).

trybowane w srebrnej blasze sceny z historii Polski, zaś drugi z nich także przedstawienia starotestamentowe.

Od około 1820 r. w polskich akademiach uczyli się rzeźby studenci żydowskiego pochodzenia. Pierwszym był Samuel Wolff (ur. w 1799), student Szkoły Sztuk Pięknych Uniwersytetu Jagiellońskiego w latach 1819–1822. W latach czterdziestych studiował rzeźbę Michał Rosenzweig, w latach pięćdziesiątych Samuel Bergman. W Szkole Sztuk Pięknych w Warszawie w latach pięćdziesiątych uczyli się rzeźby Zelig Feinstein i Efraim Gefuelhaus. Ich losy i twórczość pozostają do dziś niezbadane.

Twórcą nowoczesnej rzeźby żydowskiej stał się Marek Antokolski (1843–1902), wybitny artysta pochodzący z Wilna, absolwent Akademii Sztuk Pięknych w Petersburgu, tworzący w Rzymie i Paryżu. W jego dziele (podobnie jak w malarstwie Maurycego Gottlieba) pojawiły się żydowskie narodowe wątki i motywy – sceny z życia Żydów, postaci żydowskich „sceptyków” (Uriel Acosta, Spinoza), przedstawienia Chrystusa (jako następcy proroków), które stawały się wyrazem postawy i wątpliwości światopoglądowych twórców, przełamujących zakaz przedstawiania postaci, ale przede wszystkim kulturowe bariery odgradzające od środowiska chrześcijańskie.

Antokolski oddział na następne pokolenie rzeźbiarzy, którzy często uczyli się w jego paryskiej pracowni. Do tego pokolenia należeli znani rzeźbiarze, związani z polskim lub rosyjskim życiem artystycznym: Eliasz Günzburg (1859–1939), Józef Gabowicz (1862–1939), Alfred Nossig (także literat; 1864–1943), Borys Schatz (1866–1932), Leopold Bernstein-Zinajew (1868–1944), Salomon Straż (1869–po 1929), Nachum Aronson (1872–1943), Abraham Eisenberg (1879–1956), Henryk Hochman (1879 lub 1881–1943) i najwybitniejszy z nich Henryk Glicenstein (1870–1942). Ich twórczość ewoluowała od akademizmu o symbolicznych motywach i realistycznej rzeźby o tematyce społecznej do symbolizmu i secesyjnej stylizacji, wreszcie do neoklasycyzmu. W dziełach i postawie ideowej tych rzeźbiarzy pojawiły się wpływy ideologii syjonistycznej (*Mesjasz* Glicensteina), z którymi łączyły się starotestamentowe motywy żydowskich bohaterów i walki o niepodległość z Rzymianami. Gabowicz i Eisenberg związani byli ze środowiskiem Warszawy, Straż z Wilnem, Hochman z Krakowem, Glicenstein z Rzymem, Nossig z Wiedniem, Berlinem i Paryżem, Günzburg z Petersburgiem, Bernstein-Zinajew i Aronson z Paryżem. Schatz, wykształcony m.in. w szkołach

rysunkowych w Wilnie i Warszawie, założył w Jerozolimie w 1906 r. pierwszą żydowską szkołę artystyczną Becalel. Żydowskiego pochodzenia był wybitny warszawski rzeźbiarz Henryk Kuna (1879–1945), który choć przyjął chrzest, uczył młodych żydowskich artystów i pomagał im.

Trzecia generacja żydowskich rzeźbiarzy kształtowała się w początkach XX w. Najwybitniejsi przedstawiciele modernizmu wyjechali do Paryża: z Warszawy Eli Nadelman (1882–1946), Jacques Lipchitz z Wilna (Jakub Lipszyc; 1891–1973), z Łodzi Marek Szwarc (1892–1958), członek łódzkiej awangardowej żydowskiej grupy Jung Idysz (1918–1921), Jacques Citrinovitch (Jakub Cytrynowicz; 1893–1942) i Moryce Lipsi (Lipszyc; 1898–1986), a także urodzony w Liège Ryszard Moszkowski (1906–1945), uczeń Aristide’a Maillola w École des Beaux-Arts i u Émile’a Bourdelle’a.

Najważniejszą postacią warszawskiego środowiska przed I wojną światową był Szymon Ber Kratka (Kratko; 1884–1960), uczeń Szkoły Sztuk Pięknych w pracowni Xawerego Dunikowskiego, z którym podróżował do Palestyny i Egiptu. Tworzył akademickie studia portretowe, a ponadto projektował nagrobki na cmentarzu żydowskim w Warszawie i w Łodzi. Dunikowski i Kratka wspierali kolejnego rzeźbiarza – studenta wspomnianej szkoły Feliksa (Fiszela) Rubinlichta (1889–1939), który wystawiał studia rzeźbiarskie i podobnie jak Kratka wykonywał projekty grobowców na tym samym cmentarzu. Wśród nich wyróżniał się modernistyczny nagrobek wybitnej aktorki Estery Racheli Kamińskiej (zmarłej w 1925 r.), wykonany z monumentalnych, kubicznych form z płaskorzeźbą ze stylizowanymi motywami z żydowskiej symboliki.

Uczniem Kuny był rzeźbiarz Abraham Ostrzega (1889–1942), twórca portretów, dzieł o tematyce starotestamentowej oraz wybitnych nagrobków na Cmentarzu Żydowskim. (Jego życiu i twórczości poświęcone będą artykuły w pierwszej części tomu).

Bujne życie artystyczne Warszawy w międzywojennej Polsce poprzedzało założenie około 1910 r. przez Kratkę Żydowskiego Kółka Artystycznego – pierwszej żydowskiej cyganerii. Obok literatów (Icchoka Lejba Pereca i Szaloma Asza) jego członkami byli artyści, w tym wspomniany rzeźbiarz Rubinlicht. W pierwszej warszawskiej wystawie artystów żydowskich w lokalu Szkoły Magnusa Kryńskiego w tzw. Galerii Luxenburga przy ul. Senatorskiej uczestniczył Gabowicz (1911). W drugiej wziął udział Eisenberg, który w 1914 r. założył Salon Artystyczny w Galerii Luxenburga;

obok malarzy wystawiali w nim rzeźbiarze, w tym Eliaz Günzburg. Glicenstein okres I wojny światowej spędził w Warszawie, wywierając wpływ na artystów (w tym na Marka Szwarca) i patronując dyskusjom o sztuce żydowskiej, prowadzonym przez młodą generację. Wystawa na rzecz Ochron dla Dzieci Wyznania Mojżeszowego w początkach 1916 r. z rzeźbami Antokolskiego, Glicensteina i Ostrzegi zapowiadała już powojenne wystawy. Pierwsze trzy zorganizowali w końcu 1918 i pierwszej połowie następnego roku artyści skupieni w Zrzeszeniu „Muza”. Odbłyły się one w lokalu Związku Zawodowego Literatów i Dziennikarzy Żydowskich przy Tłomackiem 13 – obok Wielkiej Synagogi (zburzonej przez Niemców w 1943 r.) i Biblioteki Judaistycznej (dziś: Żydowskiego Instytutu Historycznego im. Emanuela Ringelbluma). Uczestniczyli w nich obok malarzy rzeźbiarze Ostrzega, Rubinlicht i Szwarz.

Ostrzega, Szwarz i Pola Lindenfeld (z Jung Idysz) brali udział w najważniejszej I Wystawie Żydowskiego Malarstwa i Rzeźby w 1919 r. w Białymstoku. W Warszawie I Wystawa Prac Artystów Żydowskich została otwarta w Gmachu Gminy w czerwcu 1919 r. Następne wystawy żydowskie zorganizowano dopiero w połowie 1921 r., po ustaniu działań w wojnie polsko-rosyjskiej. Pokazano rzeźby Kratki, Gabowicza i mniej znanego Szyi Flamenbauma. Kolejne cztery wystawy odbyły się w drugiej połowie 1921 i w 1922 r. Organizatorem wszystkich wystaw był powołany w maju 1921 r. Komitet Wystawy Sztuki Żydowskiej, który przekształcił się w maju 1923 r. w Żydowskie Towarzystwo Krzewienia Sztuk Pięknych, działające do 1939 r. oraz w latach 1946–1949. Była to główna instytucja żydowskiego życia artystycznego w międzywojennej Polsce. Wystawiali w niej niemal wszyscy żydowsko-polscy artyści, w tym przebywający za granicą (zwłaszcza w Paryżu).

Żydowscy rzeźbiarze kształcili się w Warszawie w Szkole (od 1932: Akademii) Sztuk Pięknych m.in. w pracowni prof. Tadeusza Breyera, jak Helena (Chaja) Głogowska (1893–po 1972), Dawid Pfefer (1904–1939/1945), Józef Fajngold (1910–1998) oraz Natan Rapoport (1911–1987), późniejszy twórca Pomnika Bohaterów Getta w Warszawie.

Wybitnym artystycznie i odrębnym zjawiskiem w sztuce żydowskiej w Polsce była metaloplastyka. Uprawiali ją m.in. wspomniani już Borys Schatz, Marek Szwarz, Joachim Kahane (1890–1943?) – kontynuator tradycji Dornhelmów i współtwórca lwowskiego Koła Miłośników Sztuki Żydowskiej, czynny w Łodzi, Chaim Hanft (1899–1951), uczeń Glicensteina i Kuny, a także Wincenty Brauner (1887–1944), członek grupy Jung Idysz, Józef Śliwniak (1899–1942), Henryk Szpigiel (1899–1943) i Józef Fajngold.

W 1933 r. ukazała się monumentalna publikacja *Żydzi w Polsce odrodzonej. Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, w której syntetycznie ujęto żydowską cywilizację w Polsce, w tym sztukę. Zamieszczono w niej informacje o rzeźbiarzach i fotografie dzieł niemal wszystkich przytoczonych w tym tekście twórców – od Barucha Dornhelma i Marka Antokolskiego do Eli Nadelnana i Jakuba Lipszyca – Jacquesa Lipchitza⁷. Zamieszczony w niej tekst Icchoka Schipperera i dobór materiału stworzył generalną koncepcję ujęcia historii sztuki Żydów w Polsce, w tym rzeźby, do koncepcji tej dziś nawiązujemy.

Bibliografia

- Chrzanowska 2006 = Chrzanowska Agnieszka, *Metaloplastyka żydowska w Polsce*, Warszawa 2005.
- Malinowski 2000 = Malinowski Jerzy, *Malarstwo i rzeźba Żydów polskich w XIX i XX wieku*, Warszawa 2000.
- Piątkowska 2007 = Piątkowska Renata, „Szczęśliwy artysta Gabowicz. ...”. *Józef (Mojżesz) Gabowicz (1862–1939)*, [w:] *Rzeźba polska przełomu XIX i XX wieku*, red. Jerzy Malinowski, Warszawa 2007.
- Sztyma-Knasiecka 2008 = Sztyma-Knasiecka Tamara, *Syn swojego Ludu. Twórczość Henryka Glicensteina 1870–1942* (Archiwum Sztuki Polskiej XX wieku, 3), Warszawa 2008.
- Żydzi w Polsce Odrodzonej* 1933 = *Żydzi w Polsce odrodzonej, Działalność społeczna, gospodarcza, oświatowa i kulturalna*, t. 1–2, red. Ignacy [Icchok] Schiper, Arie Tartakower, Aleksander Hafftk, Warszawa 1933.

⁷ *Żydzi w Polsce Odrodzonej* (1933).